

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНО ДОЦІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ТЕОРІЇ ТА ШКІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ

*Алла Колишкіна, Ольга Васько, Олександр Колишкін, Віта Бутенко
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
м. Суми, Україна*

kolyshkina.ap73@gmail.com, vasko.olga@gmail.com, kolyshkin_av@ukr.net, zbpk1974@gmail.com

*Alla Kolyshkina, Olga Vasko, Oleksandr Kolyshkin, Vita Butenko
Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko
Sumy, Ukraine*

kolyshkina.ap73@gmail.com, vasko.olga@gmail.com, kolyshkin_av@ukr.net, zbpk1974@gmail.com

Abstract. The article is devoted to theoretical and practical substantiation of environmentally expedient behavior of junior schoolchildren. In order to achieve the purpose of the publication such methods were used: theoretical (analysis of scientific sources on the issues of research, regulatory and program documents; comparison, systematization, classification and generalization of the obtained theoretical and empirical data, which clarify the essence of the concept “pupils’ environmentally expedient behavior”) and empirical: questioning with the use of closed-ended and open-ended questions; conversations that gave an opportunity to further explore psychological characteristics of the child, the nature and level of his/her knowledge, interests, motives and actions by analyzing received answers; observing the actions and behavior of primary school pupils in experimental and real-world settings; solving problem situations.

Key words: behavior, expediency, environmentally expedient behavior, junior schoolchild.

Анотація. Статтю присвячено теоретичному і практичному обґрунтуванню екологічно доцільної поведінки молодших школярів. Для досягнення мети публікації використано теоретичні (аналіз наукових джерел з проблем дослідження, нормативних і програмних документів; порівняння, систематизація, класифікація й узагальнення здобутих теоретичних та емпіричних даних, за допомогою яких уточнено сутність поняття «екологічно доцільна поведінка учнів») та емпіричні методи: анкетування із використанням запитань закритого та відкритого типів; бесіди, які дали можливість глибше дослідити психологічні особливості дитини, характер і рівень її знань, інтересів, мотивів і вчинків шляхом аналізу отриманих відповідей; спостереження за вчинками та поведінкою учнів початкових класів в умовах експерименту й у реальних умовах; розв’язання проблемних ситуацій.

Ключові слова: поведінка, доцільність, екологічно доцільна поведінка, молодший школяр.

Екологічні проблеми у наш час набули глобального характеру, досить гостро вони відчуються і в Україні. Вирішення таких проблем відбувається на різних рівнях – державно-політичному, економічному, науково-технічному, культурно-освітньому. Вагомим у цьому зв’язку постає саме культурно-освітній чинник, адже основні причини екологічної загрози пов’язуються з антропоцентричною свідомістю людей, з їх переважно споживацьким ставленням до природи, стилем діяльності і поведінки у довкіллі.

Формування основ екологічної культури, засвоєння моральних і духовних цінностей починається з дитинства. Протягом навчання в початковій школі дитина набуває вмінь керувати власною поведінкою. Молодший шкільний вік вважається чутливим періодом для екологічного виховання дітей, ідентифікації себе, як невід’ємної частини природи, усвідомлення власної ролі у збереженні її цілісності. Тому потенційні можливості початкової школи у формуванні екологічної поведінки учнів є вагомими.

Різні аспекти екологічного виховання розкриті у «Концепції екологічної освіти України», де серед найголовніших завдань проголошено формування екологічної культури всіх верств населення, одним із засобів якого є «відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи». Державний

стандарт початкової загальної освіти серед ключових компетентностей, якими мають оволодіти учні нової української школи, виокремлює екологічну компетентність.

Мета статті – обґрунтування теоретичних і практичних засад формування екологічно доцільної поведінки молодших школярів.

Передача та збереження суспільних цінностей відбуваються в процесі виховання підростаючого покоління. Тому важливим напрямом сучасного виховання є екологічне. На сьогодні є чимало психолого-педагогічних досліджень, в яких розроблялись як загальні положення екологічної освіти та виховання, так і окремі аспекти щодо цього процесу в початковій школі.

Насамперед, належить уточнити сутність провідного поняття «екологічно доцільна поведінка», утвореного внаслідок поєднання трьох понять «екологічність», «доцільність», «поведінка».

Аналіз довідкової літератури дозволяє визначити поняття «доцільність» як відповідність явища чи процесу певному стану, матеріальна чи ідеальна модель якого виступає у якості мети; форма прояву причинно-наслідкових зв'язків; в широкому розумінні – об'єктивна характеристика систем, що досягають заздалегідь заданої мети. Розуміння «доцільності» опирається на поняття «ціль (мета)» і генетично пов'язане з ціле покладанням – свідомою людською діяльністю. Йдеться про усвідомлений образ передбачуваного результату, на досягнення якого спрямована активність людини. Саме «корисний результат» визначає цілісність і спрямованість поведінки особистості. Основою формування мети є предметно-матеріальна, трудова діяльність людини з перетворення навколишнього світу. Образ передбачуваного результату стає метою, спрямовуючи дію і визначаючи вибір можливих способів дії, лише пов'язуючись з певним мотивом чи системою мотивів. Виникнення мети, цілі – центральний моменту процесі здійснення дії і головний механізм нових дій людини.

Уточнення поняття «екологія» доречне з огляду на необхідність конкретизувати ідеальну модель, що є предметом «доцільності». У Екологічній енциклопедії щодо визначення предмету сучасної екології зазначається, що у класичному розумінні це біологічна наука, яка досліджує взаємодії рослин, тварин, грибів, мікроорганізмів та вірусів між собою та навколишнім середовищем. Предметом її вивчення є надорганізмові системи, їх структура та функціонування на рівні видів, популяцій, екосистем, біогеоценозів та біосфери. За різними критеріями виокремлюється багато підрозділів екології. Однак ознакою сучасної екології є розширення сфери застосування. Зокрема, вона досліджує також дію цивілізаційних процесів на довкілля з метою запобігання негативним наслідкам техногенної діяльності людини.

За визначенням відомих українських вчених Г. Білявського, Л. Бутченко, В. Навроцького¹. «сучасна екологія – одна з головних фундаментальних комплексних наук про виживання на планеті Земля, завданням якої є пізнання законів розвитку і функціонування біосфери як цілісної системи під впливом природної і, головне, антропогенної діяльності, а також про визначення шляхів і засобів еколого-економічно збалансованого співіснування техносфери і біосфери. Іншими словами – це «комплекс наук про будову, функціонування, взаємозв'язки багатокомпонентних і багаторівневих систем у Природі й Суспільстві та засоби кореляції взаємного впливу техносфери і біосфери з метою збереження людства і біосфери».

У зв'язку з цим логічним є розуміння поняття «екологічне виховання» як процесу формування гуманного, відповідального бережливого ставлення людини до природи як унікальної цінності; утвердження у поглядах, переконаннях, моральних установах принципів раціонального природокористування, готовності до природоохоронної діяльності. Екологічне виховання базується на екологічних знаннях. Однак, наявність екологічних знань за відсутності відповідного ставлення до природи не гарантує екологічно доцільної

¹ Білявський Г. О. Основи екології : теорія та практикум : навч. посіб. / Г. О. Білявський, Л. І. Бутченко, В. М. Навроцький. – К. : Лібра, 2002. – 352 с.

поведінки особистості. Саме ставлення визначає характер цілей і мотивів взаємодії з природою, готовність обирати ті чи інші стратегії поведінки, стимулює екологічно доцільні вчинки.

Провідними ідеями екологічного виховання є визнання первинності і об'єктивності законів природи; непротиставлення людини і природи; сприйняття людини і природних об'єктів як рівноправних суб'єктів, партнерів взаємодії; збалансованість прагматичної і непрагматичної мотивації взаємодії людини з природою.

Під поведінкою розуміємо систему дій і вчинків людини з пристосування до умов зовнішнього середовища. У педагогічній практиці зустрічається більш вузьке розуміння поведінки як дотримання людиною загальноприйнятих правил взаємовідносин і виконання певних форм дій (навчальних, професійних). Уточнюючи поняття «поведінка», варто розглянути його взаємозв'язок з поняттям «діяльність».

За С. Рубінштейном², «одиницею» поведінки є вчинок, а «одиницею» діяльності взагалі – дія. Вчинком вважається лише така дія людини, у якій головне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до норм суспільної моралі. Важливо, що у вчинках не тільки виявляється, але і формується ставлення людей до навколишнього. Органічний зв'язок поведінки і ставлення підкреслюють відомі дослідники екологічної психології С. Дерябо, В. Ясвін³, зазначаючи, що поведінкова реакція на один і той же стимул в ситуації у різних людей може бути різною.

У загальній психології взаємозв'язок поведінки і діяльності розглядається наступним чином: поведінка – зовнішній прояв діяльності людини. У такому визначенні акцентується, що вчинки є відображенням позиції особистості, її переконань, ідеалів, цінностей і здійснюються внаслідок складного процесу мотивації. У деяких визначеннях, наведених у філософських і культурологічних словниках, простежується зв'язок між досліджуваними поняттями. Зокрема:

- діяльність розглядається як специфічна форма активного ставлення людини до навколишнього світу, зміст якого складає його доцільне перетворення. Будь-яка діяльність включає мету, засоби, процес і результат;

- вчинок є однією з форм виявлення свободи волі і цілеспрямованої діяльності;

- поведінка регулюється заздалегідь поставленою метою.

Безпосередньо нашого дослідження стосується поведінка дітей, що попадають під категорію «молодший шкільний вік». З переходом до навчання з шестилітнього віку замість семилітнього, поняття «учні молодшого шкільного віку» змінило свої вікові межі, що призвело до змін у психолого педагогічній характеристиці осіб даної категорії. Згідно з узагальненою віковою періодизацією Д. Ельконіна, Л. Божович, В. Давидова, І. Дубровіної, Н. Ткачової молодший шкільний вік триває з 7 до 11 років, а вік з 3 до 7 років класифікується як дошкільний. В педагогіці та психології відповідно до вікових періодизацій, осіб, що навчаються в початковій школі, прийнято називати молодшими школярами або дітьми молодшого шкільного віку. Період молодшого школяра (6-7 років – 10-11 років) зрілим дитинством називає М. Савчин⁴.

Загалом серед особливостей психічного розвитку молодшого школяра, психологи насамперед виділяють: 1) недостатнє керівництво власною поведінкою; 2) наявність конкретно-образного мислення; 3) недостатньо сформовані процеси сприйняття, уваги (переважає мимовільна увага); 4) схильність до механічного виконання завдань, вивчення навчального матеріалу; 5) схильність до гри у різних сферах діяльності⁵.

² Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб., Россия: Питер, 2002. – 170 с.

³ Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология : учеб. пособ. для студ. вузов. / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 480 с.

⁴ Савчин М. В. Вікова психологія : навч. пос. (2-е вид.) / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – Київ : Академ. видав., 2011. – 360 с.

⁵ Кузьмінський А. І. Педагогіка : підруч. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – Київ : Знання-Прес, 2008. – 446 с.

Доцільну поведінку визначає М. Гончарова-Горянська як «такі дії особистості, які у визначених соціальних ситуаціях призводять до довготривалого сприятливого співвідношення позитивних та негативних наслідків, тобто до гармонізації ставлення особистості до себе, до інших людей, до соціальної дійсності та до гармонізації соціального життя в цілому».

Доцільна поведінка розглядається нами як система вчинків і дій, що здійснюється особистістю з метою вирішення певних, поставлених нею завдань, і оптимальних з точки зору вкладених зусиль і одержаного результату. Екологічною поведінкою вважаємо систему вчинків і дій стосовно довкілля, яка віддзеркалює рівень екологічної культури особистості. Всі складові, інтегруючись, утворюють базове поняття «екологічно доцільна поведінка», яку розуміємо як дії та вчинки під час безпосередньої та опосередкованої взаємодії з природою, пов'язані між собою ціллю збереження природи, обумовлені, характерним для учнів початкових класів, непрагматичним суб'єкт-суб'єктним ставленням до об'єктів природи або зовнішньо унормовані дорослими (вчителем, батьками).

Вивчення стану сформованості екологічно доцільної поведінки здійснювалось у ході констатувального етапу експерименту, метою якого було визначення рівнів сформованості екологічної поведінки учнів початкових класів. У ньому брали участь 387 молодших школярів, 57 учителів початкових класів.

На основі з'ясування сутності поняття «екологічно доцільна поведінка учнів початкових класів» та врахування особливостей молодшого шкільного віку визначено такі компоненти та критерії сформованості екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів:

- інформаційний (знання про поведінку в природі);
- емоційно-ціннісний (мотиви та переживання стосовно природи);
- вчинково-діяльнісний (поведінка щодо природи).

Відповідно до кожного критерію розроблено рівні сформованості екологічної поведінки учнів початкових класів (таблиця 1).

Теоретичний аналіз засвідчив, що екологічно доцільна поведінка є складним утворенням, для дослідження якої немає універсальної методики, тому в ході дослідження застосовано комплекс спеціальних діагностичних методів, за допомогою яких послідовно вимірювалися окремі компоненти досліджуваної якості:

- опитування учнів на виявлення знань щодо екологічної поведінки та взаємозв'язків у природі, екологічно доцільних мотивів поведінки, екологічної діяльності;
- бесіди з учнями з метою з'ясування ставлення учнів до природи та окремих її об'єктів;
- спостереження за поведінкою школярів у природі в реальних умовах та умовах експерименту;
- розв'язання учнями проблемних ситуацій взаємодії з природою, що дозволяє виявити суперечності поведінки стосовно природи та розкрити поведінковий потенціал учнів початкових класів.

За результатами діагностичних методик, рівень сформованості екологічної поведінки визначався за допомогою відкоректованої формули Г. Вітцлака:

$$K = \frac{R \times 100\%}{N}$$

де, K(%) – коефіцієнт – відсоткове співвідношення балів показників;

R – кількість реальних балів за виконання завдання (є змінною величиною);

N – постійна величина, що становить максимальну кількість балів за виконання завдання⁶.

⁶ Психодіагностика : теория и практика / перевод с нем. / под общ. ред. Н. Ф. Талызиной. – М. : Просвещение, 1986. – С. 124–142.

Таблиця 1. Рівні сформованості екологічної поведінки учнів початкових класів

Рівні екологічної поведінки	Характеристика рівнів
Екологічно доцільний рівень	Учні мають ґрунтовні знання про об'єкти природи своєї місцевості, норми та правила поведінки в природі, усвідомлюють зв'язки в природі, розуміють цілі екологічної поведінки. Для поведінки таких учнів притаманне систематичне прагнення до збереження об'єктів природи; вони отримують задоволення від спілкування з об'єктами природи; активно виявляють позитивні емоції щодо природи. Для них характерні вміння та навички, спрямовані на збереження природи. Учні систематично співпрацюють із батьками щодо збереження природи
Екологічно ситуативний рівень	Учні добре знають об'єкти природи своєї місцевості, норми та правила поведінки в природі, недостатньо усвідомлюють зв'язки в природі та цілі екологічної поведінки. Учні прагнуть до збереження об'єктів природи залежно від ситуації; отримують задоволення від спілкування з об'єктами природи. Уміння та навички екологічно доцільної поведінки ситуативні, беруть безпосередню участь у збереженні природних об'єктів здебільшого за дорученням дорослих. Учні з бажанням, але не систематично співпрацюють із батьками щодо збереження природи
Прагматичний рівень	Учні мають фрагментарні знання про природу своєї місцевості, норми та правила поведінки в природі, недостатньо усвідомлюють зв'язки в природі та цілі екологічної поведінки. Прагнення учнів до збереження об'єктів природи має прагматичний характер; вони вибірково отримують задоволення від спілкування з об'єктами природи. Вони не мають стійких умінь та навичок екологічно доцільної поведінки: фрагментарні дії щодо зменшення витрат природних ресурсів у повсякденному житті; участь в екологічній діяльності тільки за дорученням дорослих. Учні зрідка співпрацюють із батьками щодо збереження природи
Екологічно недоцільний рівень	Учні мають фрагментарні знання про природу своєї місцевості, не володіють знаннями щодо норм і правил поведінки в природі; у них відсутнє усвідомлення зв'язків в природі та розуміння цілей екологічної поведінки. Прагнення учнів до збереження об'єктів природи не спостерігається, вони виявляють байдужість до об'єктів природи; не цікавляться діяльністю з покращення довкілля. У них відсутнє прагнення до природоохоронної діяльності; беруть участь в екологічних заходах. Не виявляють бажання співпрацювати з дорослими щодо збереження природи

Визначення стану сформованості екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів розпочалося з опитування. Учні 1-2 класів давали усні відповіді на запитання (інтерв'ю), а учні 3-4 класів відповідали на запитання анкети.

Аналіз відповідей учнів на запитання показав, що розкриваючи сутність поняття «природа» більшість учнів розуміють її як сукупність представників рослинного та тваринного світу (42,2 %). Бачать природу як єдність живої (рослини і тварини) та компонентів неживої природи – 36,3 %; усвідомлюють людину часткою живої природи – 9,8 %; 11,7 % учнів не змогли дати відповіді на це запитання. Дані факти говорять про те, що

слід більше приділяти увагу розкриттю ролі людини в житті природи, значенню живої і неживої і природи в житті людини.

Насторожує той факт, що 77,3 % дітей вважають, що в природі є погані тварини. До таких тварин вони віднесли: вужа, жабу, змію, мурашок. Деякі учні (17,4 %) зазначили: «природа не може бути поділена на корисних та шкідників», «природа така мила, що в неї нема нічого поганого», «я дуже люблю тварин, тому поганих серед них немає». Не відповіли на це запитання 5,3 % учнів. У зв'язку з цим необхідно формувати у дітей уявлення про роль та значення в природі всіх живих організмів.

Відповіді на запитання («Що людина бере у природи (які ресурси)?») розподілилися наступним чином: воду, учні початкових класів виокремили, як один з головних ресурсів (76,2 %); друге місце за кількістю відповідей посіли деревина і папір (52,9 %); на третьому – їжа (40,2 %), в основному зазначали городні рослини. Нафту і газ назвали 20,4 %; 15,3 % учнів не дали відповіді на запитання. Лише 12,4 % школярів віднесли до ресурсів споживання сонячну енергію, атмосферне повітря, ґрунт, наземну рослинність, при цьому зазначили, що вони потребують бережного і економного використання, охорони і примноження. Отримані відповіді говорять про те, що учні переважно знають природні ресурси, які становлять економічну та споживацьку складову життя. Оздоровчі та культурно-естетичні ресурси (рекреаційні) залишаються мало вивченими для учнів початкових класів.

Проблему охорони природи учні розуміють переважно як охорону тварин і рослин (51,6 %), боротьбу зі сміттям (36,6 %), охорону природних об'єктів від пожежі (20,2 %). Необхідність охороняти неживу природу відмічають лише 3,2 % учнів, 9,6 % опитуваних дали абстрактну відповідь: «охороняти природу, значить любити її та бережно до неї відноситися», не розкрили детального змісту.

Відповіді стосовно впливу людини на природу розділилися переважно на дві групи: 38,9 % учнів вважають, що людина впливає на природу лише позитивно («насаджує квіти, дерева», «розвішує годівнички», «годує пташок»); 39,3 % відмічають негативний вплив людини («зривають квіти», «зламують гілки дерев», «залишають сміття», «руйнують пташині гнізда»); 8,2 % зазначають як негативний так і позитивний вплив людини на природу; 13,6 % не дали відповіді на поставлене запитання.

Учні початкових класів недостатньо обізнані з того, як саме дитина може зберегти природу, в більшості зустрічалися наступні відповіді: «я не знаю, що може зробити дитина, бо вона ще маленька» (50,2 %). 26,1 % учнів дали відповіді, які пов'язані з охороною живої природи: «не ламати гілки дерев», «не ображати тварин»; 14,4 % – знають, що дитина може слідкувати за чистотою на подвір'ї, класній кімнаті, вдома («не смітити», «не залишати сміття після відпочинку»); 9,3 % учнів у відповідях зазначили дії спрямовані на охорону, економію і примноження природи («поливати квіти», «посадити рослини», «економити папір»).

Щодо готовності учнів початкових класів до екологічної діяльності, вражає той факт, що 39,3 % учнів заперечують власну участь в охороні природи. Готові до дій по збереженню природи, але за допомогою старших (вчителя, батьків) 26,3 % учнів початкових класів, 14,2 % погоджуються, що самостійно можуть «нагодувати тварину», «прибрати сміття», «економити воду та електроенергію», 20,2 % учнів готові до певних дій, виключно під час відповідних заходів.

Наведені дані засвідчують, що в учнів 1-2 класів недостатньо знань як про сутність та компоненти природи, так і про значення її в житті людини. Учні недостатньо усвідомлюють руйнівний характер життєдіяльності людини для природи, свою роль у збереженні природи. Негативний факт убачаємо також у тому, що значна кількість дітей не змогла дати жодної відповіді на поставлені запитання.

Таким чином очевидним є те, що усвідомлюють необхідність дотримання норм і правил поведінки у природі значно більше учнів, ніж виконують їх.

Кількісний аналіз даних анкетування учнів 3-4 класів, яке проводилось з метою виявлення екологічних знань, екологічних мотивів, екологічної поведінки, засвідчує, що

4,5 % учнів вказують на тісний зв'язок людини з природою, про частковий зв'язок людини з природою засвідчують 37,8 %. І взагалі не бачать зв'язку людини з природою 57,7 % учнів початкових класів. Таким чином виявлено, що учні початкових класів недостатньо усвідомлюють безпосередню залежність життя людини, в тому числі й свого, від природи.

У погіршенні стану природи учні здебільшого вбачають наступні причини: природні явища, такі як землетрус, ураган, повінь – 16,6 %; зміну кліматичних умов (глобальне потепління чи похолодання, але на запитання: «що це таке?», учні не давали пояснення і говорили, що «так говорять батьки», «чув у новинах») – 37,9 %; діяльність і вплив людини зазначили 12,3 %. Не знають причини погіршення стану природи майже одна третина учнів, про що свідчить 33,2 % негативних відповідей.

Свою роль у збереженні природи учні майже не усвідомлюють. Усього 3,7 % вважають, що від них особисто залежить збереження природи, свою часткову роль у збереженні природи вбачають 28,9 % школярів. І 67,4 % учнів вважають, що від них не залежить збереження природи. Дані засвідчують, що учні початкових класів не усвідомлюють зв'язку своєї повсякденної діяльності зі справою збереження природи, що вони не ознайомлені із впливом людської діяльності на природу.

Щодо знань про норми та правила поведінки школярів у природі простежується деяка невідповідність: 33,3 % учнів вважають, що знають правила та норми поведінки в природі, проте назвати деякі з них змогли лише 25,2 %, а саме: не рвати квіти, не топтати газони, не смітити на вулиці, тощо. Отже, 74,8 % учнів початкових класів частково обізнані щодо правил та норм поведінки у природі.

Отже, перевірка знань учнів 3-4 класів засвідчила про недостатню обізнаність щодо впливу людини на природу, не знання своєї ролі у вирішенні екологічних проблем та норм і правил поведінки у природі. З'ясовано, що знання учнів про природу наближені до їхнього повсякденного життя. Також виявлено майже рівнозначну й основну роль батьків та вчителів в інформаційному полі учнів початкових класів.

Анкетування учнів 3-4 класів з метою з'ясування мотивів взаємодії з природою засвідчило, що більшість учнів (75,3 %) не уявляють життя без природи. Але мотиви взаємодії з природою обумовлені різними потребами. Найбільша кількість учнів початкових класів мають потребу у відпочинку серед природи (52,3 %); пізнавальні та естетичні потреби виявили 50,2 % школярів, прагматичні потреби характерні третині учнів (30,7 %), не виявили потребу у спілкуванні з природою 15,8 %. Таким чином більшість учнів початкових класів мають прагматичні потреби взаємодії з природою. Вони спостерігають за об'єктами природи (рослинами, пташками, комахами та іншими тваринами); розуміють функції природи, що природа забезпечує нас водою, деревиною, газом та іншими природними ресурсами. Утім ці знання та потреби мають бути підкріплені діями авторитетних для учнів дорослих, оскільки поведінковий компонент особистості учня початкових класів залежить в першу чергу від зразка поведінки дорослої людини.

Що стосується мотивів взаємодії з природою, то на перші позиції виходять мотиви самоствердження та прагматичні, а не мотивація дбайливого ставлення до навколишнього середовища, учні початкових класів недостатньо усвідомлюють вищі функції природи, її самоцінність.

Наступним етапом анкетування було виявлення вчинків стосовно природи та зразків екологічної поведінки учнів 3-4 класів.

Виявлено, що 9,8 % учнів разом з батьками постійно роблять для природи корисні справи. Третина учнів (31,6 %) іноді роблять щось корисне для природи разом з батьками, а більшість учнів початкових класів (58,6 %) з батьками взагалі нічого не роблять корисного для природи. Екологічно доцільні дії та вчинки учнів початкових класів у природі зводяться до наступних: посадка дерев – 26,8 %, підгодівля птахів та виготовлення годівниць для них – 18,4 %, вирощування рослин – 8,8 %, сортування сміття – 6,5 %, економія води – 5,7 %; економія електроенергії – 5,2 %.

Отже, перелік екологічних дій учнів початкових класів обмежений та представлений в основному посадкою дерев та виготовленням годівниць, тобто тими, що безпосередньо організовуються в школі. Практичні екологічні дії опосередкованої взаємодії з природою: сортування сміття, економія води, електроенергії мало характерні для життєдіяльності учнів початкових класів.

Таким чином доцільно звернути увагу на зменшення щоденного побутового впливу на довкілля та розширити безпосередню екологічно доцільну взаємодію учнів початкових класів з природою.

На наступному етапі перевірялася здатність учнів початкових класів приймати рішення. На запитання: «Якщо ти став свідком руйнування дітьми мурашників, гнізд птахів, знущання над твариною, що ти робитимеш?» більшість школярів (51,8 %) відповіли, що скажуть мамі, татові або вчителю. Незначна кількість учнів (14,5 %) готові самотійно захистити тваринку, 20,2 % учнів початкових класів вважають, що вони нічого не зможуть зробити в цій ситуації, інші (13,5 %) не відповіли на запитання.

Отримані дані засвідчують, що більшість учнів 3-4 класів здатні приймати рішення, утім екологічно доцільні дії та вчинки вони здійснюють переважно з ініціативи дорослих, усі їх рішення і вподобання стосовно діяльності в природі мають бути оцінені дорослою людиною.

Аналіз даних анкетування за критеріями сформованості екологічно доцільної поведінки дає підстави стверджувати, що в учнів 3-4 класів на етапі констатувального етапу експерименту переважає інформаційний компонент: сформовані екологічні знання учнів, знання про норми та правила поведінки в природі, про що свідчать переважання екологічно доцільного і екологічно ситуативного рівнів сформованості екологічних знань. Зауважимо, що здебільшого учні продемонстрували екологічно недоцільний рівень сформованості емоційно-ціннісного компонента: чуттєва сфера взаємозв'язку з природою майже не розвинута (переважання прагматичного і екологічно недоцільного рівнів сформованості екологічних мотивів) та незначне залучення до практичної екологічної діяльності (переважання прагматичного і екологічно недоцільного рівнів сформованості вчинково-діяльнісного компоненту).

Для уточнення результатів анкетування та інтерв'ю серед учнів 1-4 класів застосовувалися інші методи, такі як бесіда, спостереження, аналіз проблемних ситуацій.

Проведення бесіди на тему «Роль природи в моєму житті» засвідчило, що 85,6 % учнів чітко відповіли «так» на питання «Чи впливає природа на твоє життя?». При детальному аналізі питання отримали дані, котрі підтверджують результати опитування за майже аналогічними питаннями. 14,2 % дітей відчувають вплив краси природи, отримують задоволення від різноманітного видового складу рослинного та тваринного світу («коли чую спів птахів у мене підвищується настрій», «природа надихає мене на творчість»). 42,2 % учнів зазначили, що природа негативно впливає на людину, пов'язавши це з емоційним та валеологічним впливом: «коли йде дощ у мене поганий настрій», «у холодну погоду можна застудитися»; 29,2 % пов'язують вплив як з позитивними емоціями так і з негативними, доводять оздоровчу цінність природи («рослини лікують», «сонечко зігріває»). Залишили питання без відповіді – 14,4 % учнів.

Більшість учнів початкових класів (38,6 %) зазначають, що природа потрібна для відпочинку, для задоволення особистих економічних потреб (34,1 %). Природу як джерело естетичної потреби визначають 8,6 % учнів. На жаль, 18,7 % учнів не відповіли на питання про функції природи в житті людини.

Наведені результати діагностики сформованості екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів засвідчують, що готовність до екологічно доцільної поведінки продемонструвала незначна кількість учнів початкових класів.

Відповіді на питання «Чи порушуєш ти правила поведінки в природі?» розподілилися наступним чином: 13,3 % школярів свідомо і завжди дотримуються; 48,2 % учнів намагаються дотримуватися правил поведінки в природі лише за умови ініціативи і

контролю з боку дорослого. Намагаються іноді дотримуватися правил та норм поведінки в природі 17,3 % учнів, розуміють, якої шкоди природі завдають негативні дії та вчинки людей, намагаються пояснити шкідливість цих дій. Поведінка 21,2 % учнів суперечить екологічним нормам та правилам.

За результатами бесід були отримані наступні результати: екологічно доцільний рівень діяльності в природі мають 8,0 % учнів початкових класів; однаковий кількісний показник екологічно ситуативного (36,7 %) та прагматичного (36,7 %); екологічно недоцільний рівень продемонстрували 18,6 % учнів початкових класів.

Згідно з методикою констатувального етапу експерименту результати опитування учнів та бесід з ними перевірялися за допомогою методу спостереження. Спостереження за вчинками і поведінкою учнів початкових класів проводилося в умовах експерименту (у процесі виконання доручень екологічного характеру, опитування, бесіди) та у реальних умовах (на уроках, під час прогулянок, екскурсій, позакласних заходах природничого змісту). В ході спостережень фіксувалося, чи володіють учня вміннями та навичками ощадливого природокористування, як ставляться до окремих видів екологічної діяльності, об'єктів природи, чи проявляють активність, творчість у справах щодо благоустрою довкілля, як співвідносяться вербальні дані з реальною поведінкою дітей у взаємодії з природою.

За результатами спостереження було виокремлено чотири групи дітей, які характеризувалися різними рівнями екологічної поведінки – екологічно недоцільний, прагматичний, екологічно ситуативний, екологічно доцільний. Спостереження сприяло деталізації рівнів поведінки учнів початкових класів у природі (таблиця 2).

Таблиця 2. Рівні екологічної поведінки учнів початкових класів за результатами спостереження

Рівні поведінки	Кількість учнів (у %)			
	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
Екологічно доцільний	9,9	10,1	10,5	10,7
Екологічно ситуативний	27,5	27,7	28,1	28,3
Прагматичний	38,5	38,3	37,9	37,7
Екологічно недоцільний	24,1	23,9	23,5	23,3

Аналіз проведених спостережень дає право стверджувати, що емоційне та вербальне ставлення до природи часто не відповідає поведінці учнів в природі, більшість учнів початкових класів, знаючи норми і правила, все ж порушують їх.

Подальше вивчення рівнів поведінки у природі проводилося через залучення дітей до вирішення проблемних ситуацій. Аналіз результатів ситуативних завдань «Вміння приймати екологічно доцільні рішення» засвідчив, що більшість дій учнів є екологічно шкідливими, учні не вміють приймати екологічно доцільні рішення та не мають елементарних екологічно доцільних звичок повсякденної поведінки.

Наприклад, отримані результати завдання «Брудний ліс» засвідчили, що 15,8 % залишають сміття на місці відпочинку, 27,5 % закопують в землю, що також не бажано, тому що частина сміття не піддається розкладу (консервні банки, поліетиленові пакети, пластикові пляшки і ін.), 46,5 % – спалюють сміття на місці відпочинку та лише 10,2 % несуть сміття на смітник. Це свідчить, перш за все, про екологічно недоцільний рівень екологічності поведінки в сім'ї, звідки учні початкових класів і виносять небажані зразки поведінки.

Третина (30,8 %) учнів початкових класів мають екологічно ситуативний рівень поведінки, про що свідчили наступні відповіді: «Мені шкода безпритульних собак, але я їх

боюся, тому не захищаю», «Якщо я принесу безпритульне кошеня додому і батьки не дозволять його залишити, я його віднесу назад».

Прагматичний рівень поведінки мають 35,3 % учнів початкових класів. У них наявні переконання, адекватні екологічним знанням, але вони не завжди спрямовані на збереження навколишнього середовища. Так, на запитання «Що ти відчуваєш коли бачиш безпритульних тварин?» ми отримали наступні відповіді: «Я люблю тварин, якщо вони красиві», «Я б взяв додому безпритульну тварину, але думаю, що надійною будуть насміхатися мої друзі у яких живуть «елітні» породи тварин».

Чверть учнів (23,7 %) можна віднести до екологічно недоцільного рівня поведінки, у них відсутнє бажання доглядати за природними об'єктами, про що свідчать відповіді: «Всі безпритульні тварини хворі, навіщо мені проблеми зі здоров'ям», «Безпритульними тваринами повинні займатися спеціальні служби, а не я».

Отже, в результаті проведення методики дослідження рівнів сформованості поведінки учнів початкових класів у природі та підрахунку отриманих даних, які визначалися за відкоректованою формулою Г. Вітцлака з'ясовано, що домінуючими рівнями поведінки є екологічно ситуативний та прагматичний. Для більшого внаочення узагальнений розподіл учнів початкових класів за рівнями екологічної поведінки поданий на рис. 1.

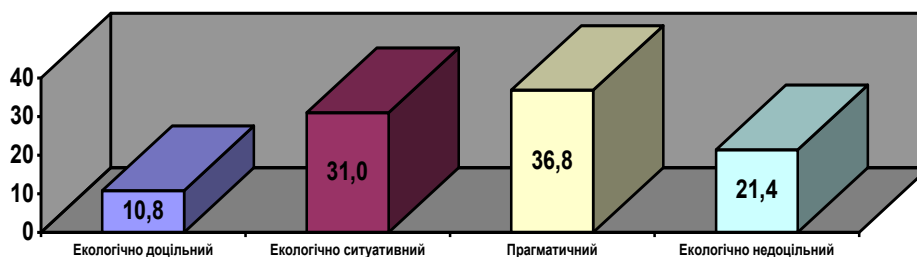

Рис.1. Рівні екологічної поведінки учнів початкових класів (%)

До екологічно доцільного рівня віднесено 10,8 % учнів початкових класів від загальної кількості респондентів, охоплених констатувальним етапом експерименту. До екологічно ситуативного рівня сформованості екологічної поведінки віднесено 31,0 % учнів від загальної кількості респондентів. До прагматичного рівня віднесено 36,8 % учнів початкових класів. До екологічно недоцільного рівня сформованості екологічної поведінки віднесено 21,4 % учнів початкових класів.

Таким чином, результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що переважна більшість учнів початкових класів характеризується екологічно ситуативним і прагматичним рівнем сформованості екологічної поведінки, а екологічно недоцільний майже вдвічі перевищує екологічно доцільний, що потребує надання цим питанням цілеспрямованої уваги.

Аналіз наукових джерел до визначення поняття «екологічно доцільна поведінка» та вікової характеристики молодшого школяра, дав змогу виокремити такі аспекти:

- 1) «одиницею» поведінки є вчинок, а «одиницею» діяльності – дія;
- 2) екологічно доцільна поведінка обумовлюється ступенем раціональності реалізації цілі збереження природи та являє собою складну, соціально необхідну моральну якість особистості дитини;
- 3) формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів припускає звернення не тільки до інтелектуальної, але і в першу чергу, до емоційної та вольової сфери особистості.

Проведене вивчення компонентів екологічно доцільної поведінки молодших школярів: інформаційний, емоційно-ціннісний, вчинково-діяльнісний та рівнів сформованості екологічної поведінки підвело нас до висновку про те, що школа формує в учнів значний

запас знань про природу та її охорону. Причому, у знаннях дітей, як у дзеркалі, відображається все те, чому їх навчають батьки та вчителі. Оскільки учні початкових класів не розуміють всезагального зв'язку явищ та предметів природи, вони, в переважній більшості, мають труднощі в обґрунтуванні необхідності дотримання того чи іншого правила або норми поведінки. Крім того, навіть дотримуючись їх в житті, вони керуються не переконаннями, певною внутрішньою системою принципів, а зовнішніми чинниками – вимогами, бажаннями утвердитися тощо. Мотиви, почуття дітей по відношенню до природи характеризуються несформованістю, про що свідчить недостатній розвиток емоційної сфери. Тому виникає необхідність дослідити методику роботи вчителів початкових класів з батьками та учнями щодо формування екологічно доцільної поведінки учнів.

Таким чином, результати констатувального етапу експерименту засвідчують, що заявлена нами проблема дослідження потребує коригування, визначення педагогічних умов, які сприяли б подоланню виявлених недоліків, насичення змісту, форм і методів спрямованих на формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів.

Література:

1. Білявський Г. О. Основи екології : теорія та практикум : навч. посіб. / Г. О. Білявський, Л. І. Бутченко, В. М. Навроцький. – К. : Лібра, 2002. – 352 с.
2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 170 с.
3. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология : учеб. пособ. для студ. вузов. / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 480 с.
4. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. пос. (2-е вид.) / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – Київ : Академ. видав., 2011. – 360 с.
5. Кузьмінський А. І. Педагогіка : підруч. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – Київ : Знання-Прес, 2008. – 446 с.
6. Гончарова-Горяньська М. В. Розвиток соціальної компетентності дошкільнят // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. / М. В. Гончарова-Горяньська. – Київ, 2002. – Кн.1. – С. 212–218.
7. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : методологічні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко. – Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. – 308 с.
8. Психодиагностика : теория и практика / перевод с нем. / под общ. ред. Н. Ф. Талызиной. – М. : Просвещение, 1986. – С. 124–142.